

VI. MİLLETLERARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ  
19-25 EYLÜL 1988  
Türk Dili Seksiyonu'na  
Tebliğî Sunan: **Efrasiyap Gemalmaz**  
Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi  
**ERZURUM**

## TÜRK DİLİNDEKİ SES HADİSELERİNİN BU DİLİN SENTAKSİYLE İLGİSİ

Bir mesaj, en az iki kavram arasında kurulmuş vey kurulması beklenen bir münasebettir. Sözlü diller, kavramlar arasındaki münasebetleri ifade etmekte, kavramları ve kavram münasebetlerini temsil eden fonetik vey grafik işaretleri kullanırlar. Bu **fonetik** vey **grafik** işaretler, pek tabii, işaret ettikleri kavramlar birbirlerinden farklı olduğu için birbirlerinden farklı olmak mecburiyetindedirler. Ayrıca, bu işaretler, ihtiyaç halinde yapıldıkları vey daha önce yapılmış oldukları başka dillerden alınmış oldukları için kullanıcılarının uzlaşımı ölçüsünde keyfidirler.

**Varlıklar** ve varlıklara ait **oluş** ve **kılışlar**, öncelikle ortaklaşa kullandığımız **fiziko-şimik** ortamda yer alıp her halde evrenseldirler. Halbuki, kavramlar farklı **tefrik** ve **tecrit** etme vasıflarını haiz **psiko-fizyolojik** ortamlarda teşekkül eder. Böylece, değişik psiko-fizyolojik ortamlara göre varlıkların ve varlıklara ait oluş ve kılışların görecekları işlemler de değişik olacak; bu yüzden, toplumlar birbirlerinden uzaklaştıkça yani fertlerin aralarındaki **lengüistik uzlaşma** imkanları azaldıkça haberleşmelerinde kullandıkları dilleri de giderek artan farklar gösterecektir.

Öte yandan, bütün diller, sentakslarında bir çeşit lengüistik aksiyom hükmünde olan şu iki temel kanuna uyarlar:

**1. K a n u n : Ekonomi vey kolaylık kanunu:** *Mümkün olduğu kadar az enerji ve madde sarfıyla, birim zamanda, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletmek bütün tabii ve sunî dillerin temayülüdür.* Bir kod içerisinde bir dil unsurunun belli bir yerde bulunma ihtimali arttıkça (yani **1/1**'e yaklaştıkça) enformatif değeri azalır (yani **0**'a yaklaşır). Dil, bu kanun gereğince zamanla enformatif değerini yitiren unsurları ihrac etmeyi hedef alır.

**2. K a n u n : Değiştirilemezlik vey anlaşılabilirlik kanunu:** *Mesajı taşıyan kodun, alıcısı tarafından mümkün olduğu kadar kolay ve mümkün olduğu kadar*

az enformasyon kaybıyla çözülebilmesi için, daha önce haberleşmesi tasarlanan sistemler arasında kabul edilmiş dil işaretleri; şekil, anlam ve sıracı kolay kolay değiştirilemez vı dilden ihrac edilemezler. Bu sebeple enformatif değerini yitiren dil unsurları, haberleşen sistemler, bütünüyle yeni durumu kabulleninceye kadar -özellikle (nesillerin malı olan) grafik dilde- bir süre daha kullanılmakta devam ederler.

Esasen bu 2. kanun, 1. kanunun tabî neticesidir: Şöyle ki: Her hangi bir ihtiyaç yüzünden ortaya çıkan yeni bir işaret vı kullanım değişikliğini haberleşen sistemlerin bütününe yaymak önemli ölçüde enerji, madde ve zaman sarfını gerektirir. Bu sebeple haberleşen sistemlerin sayısı arttıkça ortaya çıkan yeni durumların yaygınlaştırılması güçleşir ve başlangıçta nisbeten bir bütün olan dil parçalanır, diyebiliriz ki dillere bölünür.

Günümüz lengüistiği, anlam taşımada kullanılan dil unsurlarını temelde iki sınıfta toplar:

1) Alışılmış dilbilgisinin, **kök, köken, gövde, kelime grubu, cümle** vs. gibi adlar verdiği unsurları içine alan **anlam unsuları sınıfı**;

2) Yine alışılmış dilbilgisinin, **yapım eki, çekim eki, edat** vs. gibi adlar verdiği unsurları içine alan **görev unsurları sınıfı**.

Haberleşmede amaç, anlamın dinamik sistemler arsında taşınması ve değerlendirilmesi olduğuna göre, **görev unsurları** ancak aslî unsurlar olan **anlam unsurları** ile vardır ve değer taşır. Gerek anlam unsurları, gerek görev unsurları, bilindiği gibi, aynı fonetik (ses düzeyinde) vı grafik (harf düzeyinde) işaretlerin oluşturduğu kapalı listelerin (kod alfabesi) -yani bir dile ait sesler kümesinin vı harfler kümesinin- elemanlarının kullanılmasıyla üretilir. Yine anlaşılacağı gibi, **anlam unsurları sınıfı** kolay ve çabuk kalabalıklaşma eğilimi gösterirken, **görev unsurları sınıfı**'nda unsur sayısının artması zor ve geç olur. Bir metnin yapısında yer alan görev unsurlarının kullanılma sıklığı, anlam unsurlarının kullanılma sıklığına göre daha fazladır. Adeta, bir unsurun taşıdığı bilgi yükü de, o unsurun kullanılma sıklığıyla ters orantılıdır. Anlam ve görev unsurlarının taşıdıkları bilgi yükleri, kendilerini oluşturan fonetik vı grafik işaretlere dilin öngördüğü ölçüye göre bölüştürülmüştür. Bu bakımdan, anlam vı görev unsurunu oluşturan ses vı harf sayısı arttıkça her ses vı harf üzerine düşen bilgi yükü; yine bir anlam unsurunu oluşturan anlam ve görev unsurlarının sayısı arttıkça anlam ve görev unsurları üzerine düşen bilgi yükü azalır.

Her dilde büyük bir çeşitlilik gösteren ve anlam unsurlarının çekirdeğini oluşturan **kök** vı **köken** -alınma unsurlar **kök** sayılır- durumundaki anlam unsurlarını kuran ses vı harfler

oldukça büyük bilgi yükü taşıırken, sayıları nisbeten çok sınırlı olan ek vy edat durumundaki görev unsurlarını kuran ses vy harflere düşen bilgi yükünün daha az olduğu bilinmektedir.

Türkçe ve benzeri diller, sentakslarında, "**belirten unsur; bir anlam unsuru ise belirttiği anlam unsurundan önce, bir görev unsuru ise belirttiği anlam unsurundan sonra getirilir.**" kuralına uyarlar.

Bu kurala göre -özel kuralları olan ve **izomer** yapıların oluşturulmasını sağlayan **sıra değiştirme** (*permutation*) hadiseleri müstesna- sıfat ve belirten durumundaki isimler, belirttikleri isimlerden; zarflar, belirttikleri sıfat ve fiillerden önce getirilirken, ekler ve ekleşmekte olan edatlar daima sona getirilirler. Özellikle eklerin, üzerlerinde bilgi yükü az olan sesleri kendilerini oluşturan birçok **ayırıcı hususiyetlerini** (*phème*) serbest bırakırlar. Bu serbest bırakılan ayırıcı hususiyetler, ekin üzerine geldiği kök, köken vy gövde halindeki anlam unsurunun özellikle kendilerine yakın ve kendilerinininkinden daha çok bilgi yükü taşıyan seslerinin ses hususiyetleriyle **kolaylık kanunu** gereğince benzeşme eğilimi gösterirler (vokal uyumları, konsonant-vokal uyumları, konsonant uyumları).

Eklemeye kelime boyu uzadıkça kelimeyi meydana getiren ses sayısı artar ve ekleri meydana getiren sesler üzerindeki bilgi yükü de gittikçe azalır. daha ileri durumlarda vurgularını yitiren orta hecelerin geniş vokalleri daralır, dar vokalleri düşer, konsonantlar heceleri içinde buldukları vokallerle benzeşerek tonlulaşır, sızıcılaştır, giderek onlarla kaynaşır. (bk. **Seslerin Açıklık** (*aperture*) **Sırasına göre Tasnifi** Tablosu). Kalıcı olma özelliği taşıyan yazı -başlangıçta her sesi ayrı bir harfle temsil etme yoluna gitmiş olsa da- zamanla bu gelişmeye uyar; bilgi yükünü yitirmekte olan sesleri fonetik ihtiyaçlar sebebiyle telaffuz edilmeye devam edilseler bile, tek şekiller altında toplar, bilgi yükünü yitirmekte olan sesleri temsil eden harfleri imlâdan atar. Böylece Türkçe ve benzeri dillerin gerek telaffuzunda gerek imlâsında anlamla ilgisi olmayan yani bilgi yükü bulunmayan kurallı durumlar ortaya çıkar.

Türkçe, genelde yükselen hece tipini tercih eder (bk. **STT'nin Formanları**; 60.s.). Vokaller hecelerin doruklarını oluşturur ve anlam engeli olmadığı sürece konsonantları kendilerine doğru çekmeye çalışırlar. Bir konsonant akıcılaştıkça, tonlulaştıkça, sızıcılaştıkça vokallere yaklaşır. Kelime sonlarındaki vokaller bilgi yüklerini yitirince konsonantlarını kendilerinininkinden önce gelen hecenin vokaline bırakıp düşerler. Bu kelimelere /ø/ konsonantla başlayan unsurlar ulandığında, bu konsonantlar ulanan unsurun ilk hecesinin vokaline tâbi olurlar. Görülüyor ki, kullanılmakta olan dil, kendisine yön veren temel kurallardan ayrılmaksızın büyük bir hareket içerisindedir. Bu hareketin hızını ancak fonetik anlayıştan kaynaklanan yazı keser. Bir ağzın yazı dili olma şansı onu gelişmesinin herhangi

bir noktasında yakalar. Mesela, Türkiye Türkçesi'yle aynı gelişme çizgisini izleyen Azerbaycan Türkçesi, daha geç bir devrede yazı dili olmaya başlamıştır. Bu sebeple bir kısmı yazıya da intikal eden, tonlu ve sızıcı konsonantlar bakımından Türkiye Türkçesi'ne göre daha zengindir. Yine, yükselen hece yapısına yakınlığı dolayısıyla, konsonantla biten heceler konsonantla başlayan hecelerle karşılaştıklarında, karşılaşılan hecelerden ilkinin sonundaki konsonantın ikinci hecenin başındaki konsonanta göre açıklığının büyük olması tercih sebebidir. Bu durum genelde hece sonlarına akıcı ve sızıcı konsonantları davet ederken hece başlarını nisbeten katı ve patlayıcı konsonantlara bırakır. Bazen uygun yapıya ulaşmak için konsonantlar arasında **göçüşme** (*metathese*) gerekebilir.

Türkçenin diğer bir özelliği de, konsonantlara vokallere göre daha çok bilgi yükleme eğiliminde olmasıdır. Bu yüzden, giderek, fonolojisinin imkanları ölçüsünde konsonant sayısını arttırmaktadır. Eski imlâlarında da, Türkçe, çok kere vokalleri göstermediği halde konsonantları mutlaka göstermiştir. Bu da gösteriyor ki, meseleyi fonolojik açıdan ele aldığımızda, adeta, konsonantlar, anlam; vokaller, görev unsurları gibi davranmaktadırlar. Türkçede bilgi yükleri azalan konsonantların vokallere yaklaşmasının, onlarla benzeşmesinin, hatta giderek onların bünyesinde erimesinin sebebi de budur.

Bütün bu ses hadiseleri, kullanılan seslerin ayırıcı ses hususiyetlerine anlam yükü taşıma bakımından tanınmış bir öncelik sırasına bağlı olarak cereyan eder. Türkçe için ayırıcı ses hususiyetlerinin başında **vokal** vy **konsonant** olma hususiyeti ( $\pm p_0$ ) gelir. Her vokal kendisinden önce gelen konsonantı mutlaka kendi hecesi içerisine alır; hiçbir vokal konsonant ve hiçbir konsonant vokal görevi yüklenemez. Konsonantlara ve vokallere ait ikinci ses hususiyeti bunların **işaretli** vy **işaretsiz** olmalarıdır ( $\pm p_1$ ). Bir vokal vy konsonantın işaretsiz olabilmesi taşıdığı anlam yükünün ihmal edilecek kadar az olmasıyla mümkündür. Bundan sonra sırasıyla, konsonantlar için **önlü<sub>1</sub>** (çift dudak  $\Leftrightarrow$  dış etil) vy **arth<sub>1</sub>** (lön damak  $\Leftrightarrow$  gırtlakl) ( $\pm p_2$ ), **önlü<sub>2</sub>** (çift dudak  $\Leftrightarrow$  dış dudakl lön damak  $\Leftrightarrow$  orta damakl) vy **arth<sub>2</sub>** (ldiş  $\Leftrightarrow$  dış etil lart damak  $\Leftrightarrow$  gırtlakl) ( $\pm p_3$ ), **önlü<sub>3</sub>** (çift dudakl ldişl lön damakl lart damakl) vy **arth<sub>3</sub>** (ldiş dudakl ldiş etil lorta damakl lgırtlakl) ( $\pm p_4$ ), **katı** vy **akıcı** ( $\pm p_5$ ), **patlayıcı** vy **sızıcı** ( $\pm p_6$ ), **tonlu** vy **tonsuz** ( $\pm p_7$ ), **genizli** vy **ağızlı** ( $\pm p_8$ ) (bk. **1. şema**); vokaller içinse **kalın** vy **ince** ( $\pm p_2$ ), **düz** vy **yuvarlak** ( $\pm p_3$ ), **geniş** vy **dar** ( $\pm p_4$ ), **normal** vy **uzun** ( $\pm p_5$ ), **vurgulu** vy **vurgusuz** ( $\pm p_6$ ) (bk. **2. şema**) olmaları gittikçe daha az bilgi yükü taşıyan ayırıcı ses hususiyetleridir.

Bu öncelik sırasına göre, Türk dili, bilinen tarihi içinde,

- 1) Kelime vurgusuna pek önem vermemiş;

2) Tonlu konsonantlar bakımından zenginleştikçe uzun vokallerini normalleştirmeye yönelmiş;

3) Eklerin vokallerini üzerlerine geldikleri kelimelerin vokalleriyle önce **kalınlık-incelik**, sonra **düzlük-yuvarlaklık**, ve daha sonra seyrek de olsa **darlık-genişlik** bakımından benzeştirerek çeşitli vokal uyumları geliştirmiş;

4) İki vokal arasında kalan konsonantları tonlulaştırma ve sızıcılaştırma, hatta akıcılaştırma yolunda adımlar atmış;

5) Kelime ve hece sonlarındaki konsonantların zamanla varsa sızıcı ve akıcılarını tercih etmiş;

6) Hatta uygun düştükçe karşılaşan konsonantlardan sızıcı, özellikle akıcı olanlarını patlayıcı ve katı konsonantlardan önce getirmek için göçüşmelere yer vermiştir.

### **K a y n a k ç a :**

**ERGİN, Muharrem;** Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1962, 27+384 s.

**GEMALMAZ, Efrasiyap;** Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi, Erzurum 1986, 45+171 s.

**GEMALMAZ, Efrasiyap;** Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri, Erzurum 1982, 14+187s.

SESLERİN AÇIKLIK (APERTURE) SIRASINA GÖRE TASNIFI

	5	4	3	2	1	2	3	4	5	
+4	∅ <sub>V</sub>									
+3		à	<b>a</b>	á					å	↓
+2				è <b>e</b>	é				o ó ö	↓
+1			ı		ì	<b>i</b>	í		<b>u</b> ú ü	↓
∅	∅ <sub>K/V</sub>									
-1	ħ		<b>h</b>			<b>y</b>			<b>w</b>	↑
-2					l r	ł ʀ				↑
-3			ñ ñ		<b>n</b>	ń		ũ	m	↑
-4			ǰ ǧ	ǧ	j		z ź	v		↑
-5					c					↑
-6			ç	x	ş ç		s ś	f		↑
-7	ç	ĝ	ǰ	g		d	đ		b	↑
-8	ç		<b>q</b>	<b>k</b>		<b>t</b>	ʈ		<b>p</b>	↑
-9	∅ <sub>K</sub>									
	222	221	212	211		122	121	112	111	
	22		21			12		11		
	2					1				

111. çift dudak,                      112. dış-dudak;  
 121. dil-diş,                        122. dil-diş eti;  
 211. dil-ön damak,                212. dil-orta damak;  
 221. dil-art damak,                222. gırtlak kapagı-gırtlak

Fonetik gelişmenin doğal yönü **sag** taraftaki oklarla gösterilmiştir. İkincil olan yatay gelişme **ortaya** doğrudur.

## 1. Şema

												+p <sub>0</sub>		
								+p <sub>1</sub>					-p <sub>1</sub>	
						+p <sub>2</sub>				-p <sub>2</sub>				±p <sub>2</sub>
				+p <sub>3</sub>		-p <sub>3</sub>		+p <sub>3</sub>		-p <sub>3</sub>				±p <sub>3</sub>
				+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	±p <sub>4</sub>
+p <sub>5</sub>	+p <sub>6</sub>	+p <sub>7</sub>	-p <sub>8</sub>	<b>p</b>	.	<b>t</b>	<b>ç</b>	<b>k</b>	<b>q</b>	.	.			<b>ø<sub>k</sub></b>
+p <sub>5</sub>	+p <sub>6</sub>	-p <sub>7</sub>	-p <sub>8</sub>	<b>b</b>	.	<b>d</b>	<b>c</b>	<b>g</b>	<b>ğ</b>	<b>ĝ</b>	<b>ç</b>			<b>ø<sub>k</sub></b>
+p <sub>5</sub>	-p <sub>6</sub>	+p <sub>7</sub>	-p <sub>8</sub>	.	<b>f</b>	<b>s</b>	<b>ş</b>	<b>x</b>	<b>ẋ</b>	.	<b>ç</b>			<b>ø<sub>k</sub></b>
+p <sub>5</sub>	-p <sub>6</sub>	-p <sub>7</sub>	-p <sub>8</sub>	<b>w</b>	<b>v</b>	<b>z</b>	<b>j</b>	<b>ğ</b>	<b>ğ̇</b>	.	.			<b>ø<sub>k</sub></b>
-p <sub>5</sub>	+p <sub>6</sub>	-p <sub>7</sub>	+p <sub>8</sub>	<b>m</b>	.	<b>n</b>	.	<b>ñ</b>	<b>ñ̇</b>	.	.			<b>ø<sub>k</sub></b>
-p <sub>5</sub>	-p <sub>6</sub>	-p <sub>7</sub>	-p <sub>8</sub>	.	.	<b>r</b>	<b>l</b>	<b>y</b>	<b>h</b>	<b>ḣ</b>	.			<b>ø<sub>k</sub></b>

## 2. Şema

												-p <sub>0</sub>		
								+p <sub>1</sub>					-p <sub>1</sub>	
						-p <sub>2</sub>				+p <sub>2</sub>				±p <sub>2</sub>
				+p <sub>3</sub>		-p <sub>3</sub>		+p <sub>3</sub>		-p <sub>3</sub>				±p <sub>3</sub>
				+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	+p <sub>4</sub>	-p <sub>4</sub>	±p <sub>4</sub>
-p <sub>5</sub>	-p <sub>6</sub>	...	...	<b>ö</b>	<b>ü</b>	<b>e é</b>	<b>î i</b>	<b>o</b>	<b>u</b>	<b>a</b>	<b>ı</b>			<b>ø<sub>v</sub></b>
-p <sub>5</sub>	+p <sub>6</sub>	...	...	<b>ö̇</b>	<b>ü̇</b>	<b>ė é̇</b>	<b>î̇ i̇</b>	<b>ȯ</b>	<b>u̇</b>	<b>ȧ</b>	<b>ı̇</b>			<b>ø<sub>v</sub></b>
+p <sub>5</sub>	-p <sub>6</sub>	...	...	.	.	.	<b>î̇</b>	.	<b>u̇</b>	<b>ā</b>	.			<b>ø<sub>v</sub></b>
+p <sub>5</sub>	+p <sub>6</sub>	...	...	.	.	.	<b>î̇</b>	.	<b>u̇</b>	<b>ā</b>	.			<b>ø<sub>v</sub></b>